

- А. М. Трембіцького та ін. – Меджибіж-Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2011. – Ч. 1. – С. 421–433.
21. Стаховський Лев // Енциклопедія українознавства-ІІ. – Львів: НТШ, 2000. – Т. 8. – С. 3042.
22. Стаховський Костянтин // Енциклопедія Українознавства-ІІ. – Львів: НТШ, 2000. – Т. 8. – С. 3041–3042.

Трембицкий А.А., Трембицкий А.М. ОБЩЕСТВЕННО-ПРОСВЕТИТЕЛЬСКАЯ И ПРОФЕССИОНАЛЬНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ НИКОЛАЯ СТАХОВСКОГО (1879-1948).

В статье раскрыты малоизвестные аспекты жизненных путей, государственной, общественно-просветительской и врачебной деятельности первого председателя Прокуривской уездной земской управы (март - май 1917) и комиссара Подольской губернии (май 1917 - январь 1919), первого председателя дипломатической миссии УНР в Великобритании - Николая Стаховского.

Ключевые слова: врач, председатель Прокуривской уездной земской управы, комиссар Подольской губернии, дипломат, Николай Стаховский, Прокурив, Винница, эмиграция.

Trembitskyu A.A. Trembitskyu A.M. MORAL EDUCATION AND PROFESSIONAL ACTIVITY NICHOLAS STAKHOVSKY (1879-1948).

The article reveals little-known aspects of life, statist, social, educational and medical practice first chairman Proskurivska county rural council (March - May 1917) and Commissioner Podolia (May 1917 - January 1919), the first head of the diplomatic mission in UPR UK - Nicholas Stakhovsky.

Keywords: doctor, head Proskurivska county rural council, commissioner of Podolia, diplomat, Nicholas Stakhovsky, Proskuriv, Vinnitsa, emigration.

УДК 94 (477.46) – 058.232.6 «1800/1899»

Н.Л.Тацієнко

УМАНЩИНА ХІХ СТ. В ПОКАЗНИКАХ ДЕМОГРАФІЧНОЇ ТА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ СТАТИСТИКИ

У статті аналізуються дані демографічної та соціально-економічної статистики, які характеризують найчисельніший суспільний стан досліджуваного періоду – селянство. На прикладі Уманського повіту Київської губернії виявлено загальні тенденції становлення селянства.

Ключові слова: Уманщина, Уманський повіт, демографічна статистика, Київська губернія, Перший Всеросійський перепис населення 1897 р.

Актуалізація продовольчої, екологічної, аграрної, демографічної проблематики ставить в сучасних умовах завдання вивчення соціально-економічних параметрів минулих епох. А особливо коли йдеться про найчисельнішу частину населення українських земель – селянство. І якщо історико-економічна література, демографічні дослідження селянського укладу на загально-суспільному рівні представлені великою кількістю ґрунтовних публікацій, то регіональний зріз цих проблем залишається ще малодослідженим. А саме локальні дослідження дають можливість вирізнити регіональні особливості, як, врешті, і підтвердити загальні тенденції. Регіональні аспекти української історії є найменш вивченими, тому науковий інтерес до них є цілком закономірним.

У дореволюційній історіографії становище сільського господарства Київської губернії другої чверті ХІХ ст. з'ясовували Л. Похилевич [1], І. Фундуклей [2], Д. Войнов і В. Загоскін [3] та ін. І. Фундуклей у праці «Статистическое описание Киевской губернии» наводить дані про поміщицьке землеволодіння, Д. Войнов і В. Загоскін у праці «Киевская губерния» аналізували статистичні показники стану сільського господарства, ціни на землю і ціноутворення на поміщицькі маєтки та визначили фактори, які на них впливали. Л. Похилевич описував села Київської губернії, досліджував їх історію, визначав кількість землі та форми землеволодіння, що має неабияке значення для характеристики стану сільського господарства в губернії в цілому, та в Уманському повіті зокрема.

Наукові записки

Серед новітніх досліджень привертає увагу монографія Т. В. Кузнець [4], в якій проаналізовано демографічну статистику Уманщини XIX – початку XX століття, статті Ю. І. Бодрова [5], Т. А. Клименко [6], Т. Соловйової, О. Ткаченко [7], в яких знайшли висвітлення окремі аспекти досліджуваної нами проблеми.

Уманський повіт, який увібрав більшу частину земель історичної Уманщини, займав південну частину Київської губернії, межуючи з Подільською та Херсонською. Північні межі повіту прилягали до Липовецького, Таращанського і Звенигородського повітів Київської губернії, західні – до Гайсинського повіту Подільської губернії, південні – до Балтського повіту тієї ж губернії, а східні – до Єлизаветградського повіту Херсонської губернії [8, с. 152]. Серед 12 - ти повітів Київської губернії він займав третє місце за величиною площі після Радомишльського (8 436,4 кв. верст) та Київського (4 968,3 кв. верст). Його площа становила 3 774,2 кв. верст, за ним слідували Васильківський (3 631,0 кв. верст), Черкаський (3 448,7 кв. верст), Сквирський (3 271,2 кв. верст), Звенигородський (3014,8 кв. верст), Бердичівський (2 997,3 кв. верст), Таращанський (2 924,4 кв. верст), Чигиринський (2 876,7 кв. верст), Канівський (2 864,3 кв. верст), Липовецький (2 540,6 кв. верст) [9, с. 1].

Однак, за чисельністю населення, Уманський повіт випереджав інші. Так, за результатами Першого Всеросійського перепису населення 1897 р., кількість мешканців губернії становила 3 559 229 осіб (серед яких 1 767 288 чоловічого, тобто 49,56% та 1 791 941, або 50,35% жіночого населення). Уманський повіт займав друге місце за чисельністю населення в губернії (320 744 осіб, серед яких 158 376 чоловічого та 162 368 жіночого населення) після Київського повіту, де проживали 541 483 особи, серед яких 279 833 чоловічого та 261 650 жіночого населення. Третє місце займав Васильківський повіт (315 823 осіб, серед яких 155 795 чоловічого та 160 028 жіночого населення), за ним слідували Радомишльський, Черкаський, Бердичівський, Звенигородський, Канівський, Сквирський, Таращанський, Чигиринський та Липовецький [9, с. IV]. Тобто, у досліджуваних хронологічних межах це був один з найбільших і густонаселених повітів Київської губернії, який до того ж простягався на найпридатніших для землеробства ґрунтах.

Але для здійснення нашого дослідження потрібно з'ясувати ще одну характеристику повіту. Це густота населення даної території, яка вимірюється кількістю людей на одиницю площі і залежить від характеру економічного розвитку. Для увиразнення показників густоти населення на теренах Уманщини, порівнюємо її з іншими повітами Київської губернії.

Найбільшою густота населення була в Київському повіті – 108,99, друге місце посідав Канівський повіт (93,87), на третьому – Бердичівський (93,32). Уманський повіт, будучи третім за величиною площі та другим за чисельністю населення, не відносився до найбільш густонаселених повітів губернії та займав 7-ме місце серед 12-ти повітів. Однак велика кількість та густота населення Київського повіту пояснюється значною кількістю жителів міста Києва, населення якого перевищувало не тільки інші міста губернії, а й навіть деякі повіти, адже кількість населення в Київському повіті без міста Києва становила 59,13. На першому місці знаходився Канівський повіт, в якому густота населення, без повітового міста, становила 90,77, на другому – Звенигородський (84,66), на третьому – Васильківський повіт (83,36). Без мешканців повітового центру він теж не був серед перших, займаючи 7-ме місце серед інших за даними перепису 1897 р. [10, с. 4-5].

Однак якщо порівняти показники чисельності та густоти населення в Уманському повіті з статистикою попередніх та наступних років, вони ілюструють динаміку зростання кількості його мешканців. Підтвердженням тому є і аналіз сільського населення Уманського повіту. За переписом 1897 р., кількість сільського населення в Уманському повіті становила 266 714 осіб, тому він посідав 2 місце, поступаючись Київському повіту, де кількість сільських жителів становила 345 027. Якщо порівняти чисельність населення повітів з кількістю сільських жителів, то отримаємо такі результати:

Повіти	Чисельність населення	Чисельність селянства	Відсоткове співвідношення
Київський	541 483	345 027	63,7
Уманський	320 744	266 714	83,2
Васильківський	315 823	257 497	81,5
Радомишльський	315 629	218 101	69,1

Серія: ІСТОРІЯ

Черкаський	307 542	253 549	82,4
Бердичівський	279 695	195 653	70
Звенигородський	274 704	232 020	84,5
Канівський	268 860	229 306	85,3
Сквирський	251 257	197 261	78,5
Таращанський	245 752	207 885	84,6
Чигиринський	225 915	194 107	85,9
Липовецький	211 825	171 422	80,9
Всього по губернії	3 559 229	2 768 542	77,8

// Таблица складена за: Первая Всеобщая перепись населения Российской империи. 1897г. Издание Центрального Статистического комитета Министерства Внутренних Дел под редакцией Н. А. Тройницкого. – Т. XVI. Киевская губерния. 1905. – 288 с.

В 1834 році загальна кількість сільського населення повіту становила 137 047 осіб, що складало 89,1 % від усього його населення. У 1897 р. кількість сільських жителів повіту становила 266 714 особи, що складало 83,2 % від усього населення. В 1917 році загальна кількість сільського населення Уманського повіту становила 328 677 осіб, що складало 80,8 % від усього населення повіту. Очевидною є тенденція зменшення відсотка сільських мешканців у загальній структурі населення повіту при загальному збільшенні кількості сільського населення. Це пояснюється розвитком капіталізму в сільському господарстві, який супроводжувався обезземеленням селянства і відтоком сільського населення в міста. Зменшення частки сільського населення серед усіх жителів було характерним для всіх повітів Київської губернії [4, с. 26]. Таким чином, можна констатувати, що Уманський повіт був сільськогосподарським і переважна більшість його населення проживали у сільській місцевості.

Середня та південна частини Київської губернії були найбільш сприятливими для землеробства. Природна родючість ґрунту, оптимальне природне зрошення, сприятливий перехід між рівнинною місцевістю, гірською та низинною, помірний клімат – усе це разом, навіть при посередній обробці землі, зумовлювало багаті врожаї зернових культур, особливо пшениці. Якщо порівнювати родючість ґрунтів губернії, то найбільш родючими є землі двох повітів: Уманського, що займав південно-західну її частину, та північнішого Сквирського, в яких майже рівномірно простягається товстий пласт чорнозему. Суміш чорнозему з глеєм займає всю місцевість від Златополя до Пастирського, до кордонів повітів Звенигородського та Черкаського. В іншу сторону, від Златополя та від поселень Межегірки і Лип'янки до кінця Чигиринського повіту, вся місцевість вкрита чорноземом більше аршина товщиною, що лежить на пласті глини. В Бердичівському повіті переважає чорнозем, але в напрямку до Волинської і Подільської губерній в склад ґрунту входить значна кількість піску. В Липовецькому повіті ґрунт можна було розділити на три частини: чорноземний, пісковий, глиняний, що варіюється за місцевістю, переходячи з одного в інший у різних пропорціях. В Таращанському повіті, що займає центральну частину губернії, ґрунт складається із прошарку чорнозему, змішаного з піском або глиною. Чорнозем з глиною зустрічається в середній та східній частині повіту, в південній – чорнозем змішаний з піском, і до того ж, наближаючись до меж Уманського повіту, кількість піску збільшується. Тобто, природні умови, а точніше родючість ґрунту, найсприятливішими були в смузі, де розташовувався Уманський повіт [3, с. 48-49].

На тлі загальної врожайності в Київській губернії Уманський повіт значно відрізнявся продуктивністю ведення господарства. Так, з 1825 до 1830 р. найбільше озимини було посіяно в Уманському повіті. Найменше тут посіяли в 1828 р. – 137620 четвертей, а найбільше висіяно в 1825 р. – 200000 четвертей [7, с. 42]. Тут здавна розвивалося інтенсивне сільське господарство, як у поміщицьких господарствах, так і у селянських. В повіті застосовувалась багатопільна система, використовувалось високоякісне насіння, все більше використовувалися сільськогосподарські знаряддя [11, с. 6].

Дані про посіви та урожай ярової та озимої пшениці за 1836-1845 рр.

Повіти	Посів озимих культур	Посів ярових культур	Урожай озимих культур	Урожай ярових культур
Канівський	65,283	45,520	172,310	352,316
Сквирський	55,466	101,995	431,472	244,016

Наукові записки

Тарашанський	49,216	57,650	154,794	180,141
Звенигородський	44,720	51,147	224,404	190,556
Уманський	44,321	41,071	187,650	195,031
Липовецький	43,922	58,687	197,823	201,113
Васильківський	41,720	30,405	116,120	169,241
Черкаський	38,711	37,546	155,844	151,570
Київський	37,957	36,069	111,759	151,890
Бердичівський	37,503	45,563	138,229	154,809
Радомишльський	34,399	39,296	113,264	132,406
Чигиринський	27,797	28,332	121,943	152,195

// Таблиця складена за: Войнов Д. Киевская губерния / Войнов Д., Загоскин В. - СПб. – 1867. – 405 с.

Дані таблиці ілюструють залежність урожайності посівів від якості та складу ґрунту, тому в Уманському та Сквирському повітах одні з найвищих показників врожайності озимого та ярового зерна.

Польові роботи розпочинали як правило в березні, іноді дещо пізніше, в залежності від танення снігу, з того, що переорювали і боронували поля, підготовлені для цього з осені. Фільваркові землі угноювалися, селянські ж поля не завжди, що пояснювалось нестачею в господарстві худоби, а отже і гною. Вивозили гній в поле напровесні. До 15 квітня намагалися завершити посів гороху, ячменю, вівса. З 15 квітня до 15 травня сіяли просо, льон, буряки, картоплю та капусту. Посів гречки розпочинався з 15 травня і іноді тривав до 15 червня. На той час озимина розросталася і селяни виходили в поле прополювати пшеницю, а інколи й жито від бур'янів. З половини липня збирали озиме збіжжя, а через два або три тижні, ярове. Жнива розпочинались із збору жита, потім збирали ячмінь, пшеницю, овес, горох, просо і гречку. З 1 вересня селяни готували поля до посіву ярових культур. Цією роботою займалися до листопада, тобто до появи першого снігу. Приготування до посіву здійснювалось по-різному: в залежності від якості ґрунту [12, с. 301].

Зерно очищалося від полови за допомогою вітру, різних решет, а пізніше і віялок. Молотьба тривала всю осінь і зиму, для чого використовувались закриті приміщення – стодоли, шопи, клуні, які уберігали збіжжя й молотників від негоди [12, с. 306].

Вимолочене зерно зберігали в коморах та спеціальних ямах. Навесні ями відкривали, щоб підсушити збіжжя весняним вітром. Потім знову накривали соломною від дощів та птаства. Молоти зерно селяни возили на панські млини, за що платили «мірку». Вони зобов'язані були також в рахунок панщини молоти й панське збіжжя та дерти з нього крупу.

Садиби селян були практично однакові: за двором знаходилася клуня та тік для молотьби, за хлівом – сад. Правобережжя славилось своїми садами і крім садів при садибах селяни мали ще обширні сади в поміщицьких лісах, або ж в інших місцях, окремо від своїх садиб. Про кількість селянських садів, що знаходилися поза садибами, вдалося з'ясувати ось що: в Уманському повіті сади займали 1569 десятин, а у Звенигородському площа садів складала 2227 десятин. В садах здебільшого росли вишні, сливи, яблуні, груші, але звичайних сортів, плоди яких були кислі і не великі. В садах, як правило, ставили вулики [3, с. 66].

Традиційно розвинутим було городництво. На селянських городах вирощували моркву, цибулю, пастернак, петрушку, капусту, огірки, буряки, часник, квасолю, горох, мак, тютюн. Буряк та капусту квасили, огірки солили, уміли зберігати різні овочі в свіжому вигляді в льохах. Ще не набули значного поширення, але уже вирощувались редиска, салат, картопля (з кінця XVIII ст.), дині і кавуни.

Винятково важливе значення у сільському господарстві мало тваринництво, оскільки воно давало не тільки продукти харчування і робочу худобу, а й удобрення. Тваринництво основної частини селянських господарств ще більше, ніж землеробство, зберігало натуральний характер. Продукти скотарства в селянських господарствах більше використовувались як сировина для домашніх промислів (вичинка шкури, виготовлення сукна тощо), ніж продавались. Селяни, що жили близько великих міст і промислових селищ, возили туди молоко, сир, масло, м'ясо, сало.

За рівнем розвитку тваринництва Уманський повіт займав 3 місце в губернії. Якщо ще в 1864 році худоби налічувалося: коней – 14 204, ВРХ – 56 212, овець простих – 101 462, тонкорунних 12 444, свиней 28 423, кіз 1 753, ослів та мулів 24, тобто разом 214 522

голів, [8, с. 152] то в 1909 р. – 236 648 голів худоби (друге місце після Радомишльського), а в 1910 році поголів'я зменшилося до 219 285 штук [11, с. 7].

Природно-кліматичні умови досліджуваного регіону були запорукою високих врожаїв, що у свою чергу уможливило розвиток промислової переробки сільськогосподарської сировини. Так, значні урожаї буряків, наявність робочої сили зумовили розвиток цукрової промисловості, а надлишок збіжжя та картоплі – поширення винокурного виробництва та млинарства.

У зв'язку з розвитком цукрової промисловості в Україні в 30-40-х роках XIX – та початку XX ст. певна частина селянських господарств почала вирощувати на продаж цукрові буряки. Адже цукрова промисловість була прибутковою, що зумовлювало її значне поширення. Свідченням тому наступна статистика. В Київській губернії в 1910 р. під буряком було 107 885 десятин, більше ніж у 1909 р. майже на 21 000 (проти 87 053 дес.), із них в Уманському повіті 15 202 десятин (в 1909 р. – 12 115 дес., в 1908 р. – 11 269 дес.), при цьому збір буряка в Уманському повіті в 1910 р. дав 2 263 841 берковця, більше ніж в будь-якому іншому повіті (в 1909 р. лише 1 071 486) [11, с. 6].

Підсумовуючи усе вищевикладене, можна заключити, що у даних хронологічних межах Уманський повіт був багатолюдним і, маючи родючі ґрунти, був сільськогосподарським, що і визначало переважання сільського населення у соціальній структурі його мешканців.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии / Д. Похилевич. - К., 1887. - С. 278-303.
2. Статистическое описание Киевской губернии, изданное И. Фундуклеем. - Ч. 1. - СПб, 1852. - С. 1-6.
3. Войнов Д. Киевская губерния / Войнов Д., Загоскин В. - СПб. - 1867. - 405 с.
4. Кузнець Т. В. Населения Уманщины XIX - началу XX столетия: Монографія. - К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2005. - 195 с.
5. Бодров Ю. Повітове місто Умань XIX ст. у вимірах економічної та демографічної статистики // Гілея (науковий вісник): Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М.Вашкевич. – К., 2010. – Вип. 44- С.82-88.
6. Клименко Т. А. Економічний розвиток Черкащини в XIX ст.// Проблеми історії України XIX – початку XX ст. - Київ: Інститут історії України, 2007. - Випуск XIV. - С. 97-107.
7. Соловійова Т., Ткаченко О. Дореволюційна статистика про становище сільського господарства Київської губернії у другій чверті XIX століття // Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. Вип. 24. - Переяслав-Хмельницький, 2010. - С. 40-45.
8. Столпянский Н. Девять губерний Западно-Русского края в топографическом, географическом, статистическом, экономическом и историческом отношениях. - СПб., 1866. - 200 с.
9. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. Издание Центрального Статистического комитета Министерства Внутренних Дел под редакцией Н. А. Тройницкого. Т. XVI. Киевская губерния. 1905. – 288 с.
10. Личков Л. Юго-Западный край по данным переписи 1897 года. Оттиск из журнала «Киевская старина». – К.: типография Императорского Университета св.Владимира, 1905. – 50 с.
11. Журнали чрезвычайного Уманського уездного земского собрания 15-16 апреля 1912 года с докладами Управы и приложениями. - Умань: типография «Порядок» М. А. Тарадаша. - 1912.
12. Історія селянства Української РСР - К., 1967. - Т. 1 - 552 с.

Тацієнко Н.Л. УМАНЩИНА XIX ВЕКА В ПОКАЗАТЕЛЯХ ДЕМОГРАФИЧЕСКОЙ И СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОЙ СТАТИСТИКИ

В статье анализируются данные демографической и социально-экономической статистики, которые характеризуют крестьянство, как составную часть социальной структуры общества. На примере Уманского уезда Киевской губернии обнаружены общие тенденции положения крестьянства, описаны главные занятия сельского населения.

Ключевые слова: Уманщина, Уманский уезд, демографическая статистика, Киевская губерния, Первая Всероссийская перепись населения в 1897 г.

Tatsiyenko N.L. UMAN REGION OF XIX CENTURY IN DEMOGRAPHIC AND AGRICULTURAL STATISTICS INDICES

The article deals with social and economic statistics data to describe the biggest social group of people in the studied period – peasantry. General tendencies of peasantry status have been revealed on the example of Uman district in Kyiv province.

Key words: Uman region, Uman district, population statistics, Kyiv province, First All-Russian population enumeration in 1897.